

Esély

Az euro-kompatibilis magyar börtönügy (1.)

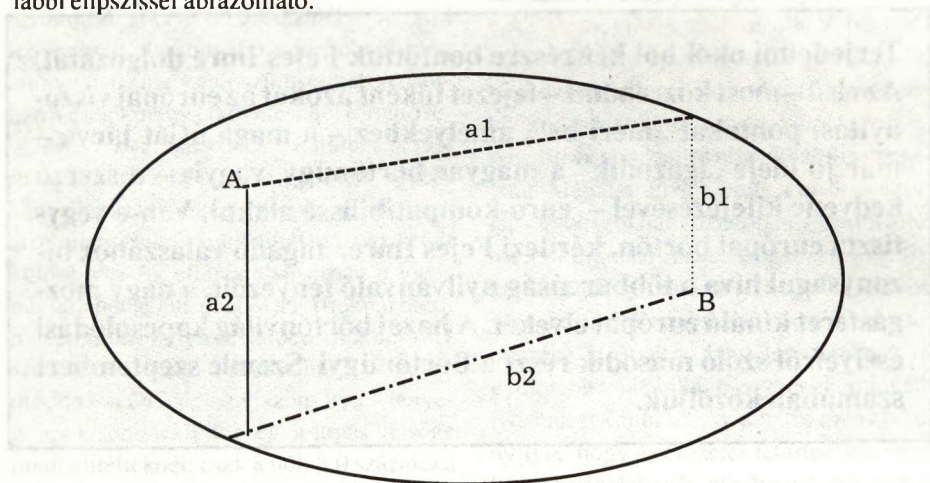
Terjedelmi okokból két részre bontottuk Fejes Imre dolgozatát. Az első – most közreadott – fejezet főként azokat az európai viszonyítási pontokat „méri be”, amelyekhez – a maga útját járva – már jó ideje „igazodik” a magyar börtönügy, vagyis – a szerző kedvenc kifejezésével – euro-kompatibilissé alakul. Van-e vegytiszta európai börtön, kérdezi Fejes Imre, tagadó válaszához bizonyosságul hívta a többarcúság nyilvánvaló tényezőit, a nagy mozgásteret kínáló európai elveket. A hazai börtönvilág kapcsolódási esélyeiről szóló második részt a Börtönügyi Szemle szeptemberi számában közöljük.

Az Európa Tanács miniszteri bizottságának a fogvatartottak választási, polgári és szociális jogaival foglalkozó 62/2. sz. határozata az alábbiakat fogalmazza meg: *1. E szabályok pontosan meghatározzák a fogva tartásnak azokra a választási, polgári és szociális jogokra gyakorolt hatását, amelyek abban az esetben illetnék meg a fogvatartottat, az előzetes letartóztatásban lévő vagy elítéltet, ha szabadon lenne.*

2. Ha egy államban az 1. pont szerinti jogoktól való megfosztást törvény tartalmazza, kívánatos, hogy ezeket az elveket az esetleges törvénymódosításnál figyelembe vegyék. Ha a törvény hallgat, e szabályokat az európai jogi tudat kifejeződésének kell tekinteni.

Annak elemzéséhez, hogy feltárjuk, a magyar börtönügy mennyiben felel meg az „európai jogi tudatnak”, át kell tekintenünk annak a büntetés-végrehajtásra vonatkozatható elemeit, alapelveit, és az ezekből adódó szervezési elveket. Az első kérdés az, hogy van-e egyáltalán „európai” börtön. Vannak-e olyan előírások, amelyeket a magyar börtönök átalakításánál vagy új intézetek létesítésénél modellként kellene alkalmazni? Véleményem szerint ilyen nincs. Az európai országok földrajzi, gazdasági, kulturális és történeti adottságai között oly nagy különbségek vannak, hogy nem lehet homogén Európáról, sem uniformizált börtönrendszerről beszélni. Témánk szempontjából viszont meghatározó dokumentum Az Emberi Jogok Európai Egyezménye, amely az emberi jogok és sza-

badságok általános és egyetemes volta mellett azok korlátaira is utal. A társadalomban élő ember számára elkerülhetetlen, hogy az egyéni jogok, érdekek mások jogaival, érdekeivel ne ütközzenek, ezért szükséges (szerencsés esetben) a jogok érvényesítésének önkéntes korlátozása. Ha ez nem történik meg, akkor végső esetben elkerülhetetlen a büntetőjogi beavatkozás. Erre az egyezmény számos esetben ki is tér. Az európai jogi tudat tehát – hangsúlyozva az egyén emberi jogait – azt is tartalmazza, hogy ésszerű keretek között, társadalmilag fontos érdekek védelmében szükségessé válhat e jogok korlátozása. A büntetőjog szempontjából viszont mindig mérlegelni kell az ésszerűséget, a korlátozás mértékének nagyságát és a jog által védett érdek fontosságát. A modell leegyszerűsítve az alábbi elipszisszel ábrázolható:

Melyek tehát azok az alapelvek, amelyek a börtönügy alakításánál a fentiekből következnek? Vegyük sorba őket.

A minimális alkalmazás elve

A büntetés-végrehajtásnak ezen elv érvényesítésében igen korlátozott lehetősége van. Az Európa Tanács a „Következetesség az ítélkezésben” című R/92/17. sz. ajánlás függelékének 5. pontjában fogalmazza az erre vonatkozó kívánalmakat. „A szabadságvesztéssel együtt járó ítéleteket utolsó eszközként kell értelmezni, ezért azon esetekben kell kiszabni, amikor más, az ügyben fontos körülményeket kellőképpen figyelembe véve az elkövetett bűncselekmény súlyossága minden más ítéletet nyilvánvalóan elégtelenné tesz... Olyan kritériumrendszert kell kidolgozni, amely meghatározza, mely körülmények esetén válik bizonyos bűncselekmény különösen súlyossá. Ha lehetséges a szabadságvesztés-büntetés alkalmazását kizáró – különösen a kis anyagi kárral járó bűncselekmények esetében – negatív kritériumrendszer is ki lehet fejleszteni.”

A személyes szabadság korlátozása

Írásom kereteit meghaladja, hogy bemutassam azokat a büntetésekkel kapcsolatos elméleti-filozófiai vitákat, amelyek a börtönügy történetét végigkísérték és főként a büntetések céljával és hatékonyságával foglalkoztak. Ezek tanúsága szerint azonban sem a mértéktelen szenvedés, sem a kényszernevelés és -kezelés nem hatott jelentősen az adott társadalom bűnözésére, ezért semmi sem indokolja, hogy a fogva tartás kötelező elemei legyenek. Az Európa Tanács miniszteri bizottságának R/87/3. számú ajánlása az Európai börtön szabályokról ezt az alapelvet is megfogalmazza, hiszen hangsúlyozza, hogy a bebörtönzés, a szabadságtól való megfosztás már önmagában véve büntetés. A börtönrezsimeknek ezért nem szabad súlyosbítniuk a szenvedést, eltekintve a jogos elkülönítésnek vagy a fegyelem fenntartásának szükségszerű követelményeitől. A börtön szabályok ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a börtönrendszert a kezelésre kell alapozni, a kezelés önmagában is cél, egyszersmind biztonsági tényező (Hans H. Tulkens). A „kezelés” azonban ebben a felfogásban nem kényszer, hanem állampolgári jogon kapott szolgáltatás. Ez a gondolat azonban már átvezet a következő alapelvre.

Normalizálás

William Rentzmann szerint „az elítéltek jogaira és életmódjára csak közvetlenül a bebörtönzéssel járó körülmények fejthetnek ki korlátozó hatást.” A bezárás ténye önmagában nem fosztja meg az elítéltet azoktól a jogaitól, amelyekkel akkor rendelkezne, ha szabad lenne. Gyakorlásukat azonban korlátozni lehet, ha az összeegyeztethetetlen a szabadságelvonás feltételeivel, a rend és a biztonság fenntartásával. „A börtön mindennapi életére vetítve ez az elv a következőt jelenti: annak eldöntésekor, hogy mi a helyes, illetve megfelelő, mindig összehasonlítást kell végezni a külvilágra jellemző körülményekkel. Ha nem így járunk el, akkor a hagyomány és a szokásjog alakítja ki a körülményeket, vagy az a szempont válik döntővé, ami a lepraktikusabb a börtönrendszer és a személyzet számára.”

Könnyű belátni: attól, hogy az elítélt bűncselekményt követett el és fogva tartják, fizikai-biológiai szükségleteiben nem különbözik a szabad állampolgároktól. A szabadságvesztés-büntetés tartalma csak a személyes szabadság korlátozása, ezért az e szükségletek figyelmen kívül hagyásával okozott szenvedés túlmegy az európai normákon. Hasonló a helyzet pl. a munkavédelmi, egészségügyi stb. kérdésekben. A legegyszerűbb megoldás tehát, ha „civil” normákat alkalmazunk a börtönökben és a normák betartásának ellenőrzését szakmai intézményekre bízjuk.

Annak érdekében, hogy a fogvatartottak szabadulásuk után képesek legyenek harmonikus kiegyensúlyozott, tisztességes életvezetésre, az ehhez szükséges pozitív változás feltételeit biztosítani kell.

A magyar büntetés-végrehajtásban azt a tevékenységet, amely a fogvatartottak személyiségének pozitív irányú változására irányul, *nevelésnek* nevezzük és a jogszabályok is ezt a fogalmat használják. Tartalmát tekintve ez igen közel áll Helmut Gonsa kezelés-felfogásához. Szerinte *„ide sorolunk minden tevékenységet, amely az elítélt fizikai vagy men-*

tális egészségének megőrzését, illetve helyreállítását célozza, ezenkívül a társadalmi rehabilitációt vagy a szociális felelősségérzetet, illetve a bűnözéssel való szakítást elősegítő lépések teljes skáláját. Így az általános szintű oktatást, szabadidős tevékenységet, testnevelést, látogatást, levelezést, az újságokat, magazinokat, könyveket, a lelkipásztori gondoskodást, és végezetül természetesen a pszichológiai és orvosi (ezen belül esetleg pszichiátriai) kezelést”. Megállapítja, hogy „minden kezelési stratégiát az elítélt szabadulásra való felkészítésének szemszögéből szükséges megvizsgálni, a társadalmi rehabilitáció sikerére vonatkozó prognózistól függetlenül...”

Az Európa Tanács miniszteri bizottsága, hivatkozva az alapokmány 15/b cikkére, rögzíti, hogy az oktatáshoz és művelődéshez való jog alapvető jelentőségű, a börtönművelődés fontos módja az elítéltek társadalomba való visszailleszkedésének. Javasolja a tagállamoknak, hogy „minden elítéltnak lehetővé kell tenni a művelődéshez való hozzájutást, ...az elítéltek művelődésének hasonlítani kell a kinti világban élő hasonló korcsoportok művelődéséhez, biztosítva a lehető legszélesebb tanulási lehetőségeket. A börtönművelődés célja az egész személyiség fejlesztése, szem előtt tartva az elítélt szociális, gazdasági és kulturális körülményeit. Mindazoknak, akik a börtönrendszer vezetéséért, illetve a börtönök működéséért felelősek, kötelességük a lehető legnagyobb mértékben megkönnyíteni és támogatni a művelődést, amelynek nem szabad a munkáltatásnál alacsonyabb státusszal rendelkeznie.”

Nyitottság, társadalmi integráció

Kétségtelen tény, hogy a börtönök – bármennyire magasak a falak – szoros kapcsolatban vannak környezetükkel. A témával foglalkozó szakemberek egyhangú véleménye, hogy ezt a kapcsolatot sok szempontból nyitottá kell tenni. Ennek egyik eleme a fogvatartott kapcsolata a külvilággal. Ez történhet passzív módon, levelezés, telefonhasználat útján, de lehet aktív is, amikor a fogvatartott hosszabb-rövidebb időre elhagyja az intézetet. A passzív elem korlátozása csak minimális mértékben indokolt, az aktív megoldás pedig (eltávozások, kimenők, külső munkahelyen való foglalkoztatás, az intézetten kívüli oktatásban vagy a hitélet gyakorlásában való részvétel) ugyancsak a normális börtönélet része. Ez a megoldás elősegíti az elítélt társadalmi integrációját, beilleszkedését. Igaz, némi kockázattal jár, de sokkal kisebbel, mint amit általában feltételeznek róla. Az intézetten kívüli tartózkodás szabályainak megsértése általában nem haladja meg a 3-5%-ot, az ilyenkor elkövetett bűncselekmények aránya nincs 1 ezrelék.

A nyitottság másik oldala az intézet nyitottsága. Biztosítani kell, hogy a közvélemény hiteles képet kapjon a börtönökön belüli viszonyokról, a személyzet törekvéseiről, a fogvatartottak valóságos emberi adottságairól. A nyilvánosság ugyanakkor ellenőrző funkciót is ellát, elejét veheti az esetleges túlzásoknak. Lehetővé teszi a börtön környezetében lévő erőforrások felhasználását, például lelkészek, tanácsadók, orvosok belső munkájával, emellett segít piacot teremteni a szinte mindenhol nehéz helyzetben lévő rabmunkának.

Az eddigiekben vázolt alapelvek megvalósításához sajátos szervezési elvek szükségesek.

1. *Differenciálás.* A laikus közvélemény hajlamos arra, hogy a fogvatartottakat egy ségesen kezelje. A szakmához közelállók számára sem mindig nyilvánvaló, hogy milyen ismérvek alapján lehet különbséget tenni közöttük. Mindenesetre az *Európai börtönszabályokban és az ajánlásokban* nagy figyelmet kapott a külvilággal való együttműködés, a börtönben és azon kívül zajló tevékenységek kapcsolata. Ennek logikus velejárói a nyitottabb rezsimek, a fogvatartottak felügyelet nélküli megjelenése a településeken, több „civil” személy belépése a börtönökbe. Ezzel együtt megnőtt az a veszély, hogy a korábban gyakran előtérbe helyezett biztonsági érdekek csorbát szenvednek. A modern börtön személyzete állandóan kompromisszumot keres a fogvatartott érdeke, jogainak érvényesítése, a kezelési célok és a biztonság, a társadalom védelme között.

A döntésben nyilvánvalón a differenciálás segíthet. *„A hagyományos megkülönböztetés elsősorban a biztonságon alapult, s szerint sorolta kategóriákba az elítélteket, hogy azok mennyire veszélyeztették a biztonságot és társaikat. Bár az az alapelv nagyon statikus és egyoldalú, továbbra sem hanyagolható el... mindamelllett a biztonsági megfontolások előtérbe helyezése csak a veszélyes bűnelkövetők esetében fogadható el. Abban az értelemben viszont, ha nem veszélyes fogvatartotról van szó, már nem fogadható el, hogy esetükben a szökés kockázatát soha nem lenne szabad vállalni.”* (Rentzmann)

A büntetés-végrehajtási intézetek két alapvető típusa a *nyitott és a zárt börtön*. Ezek között és ezeken belül széles skálájú az átmenet. Az egyes intézeteken belül is igen differenciáltak a rezsimek. A nálunk ismeretes három végrehajtási fokozat és annak bíróság által történő kijelölése általában nem szokás. Ha ugyanis az elítélt viselkedéséért, sorsáért a büntetés időtartama alatt a büntetés-végrehajtási hatóság (és közvetve természetesen maga az elítélt) a felelős, akkor az elhelyezésért és áthelyezésért is a büntetés-végrehajtásnál kell hagyni a hatáskört. A bíróságok vagy az általuk létrehozott különleges testületek sok helyütt csak a zártabb rezsimbe helyezések bizonyos eseteiben tartják fenn maguknak a döntés vagy ellenőrzés jogát, hogy ezzel a hatáskörrel ne lehessen visszaélni.

A modern szemlélet szerint a börtönök nem „emberraktárak”, ahová „bedugják” a bűnelkövetőket, hanem átmeneti állomás az elítélt számára, ahol fejlődési igényeiknek és képességeinek megfelelő újabb és újabb lehetőséget kínálnak neki, hogy megvalósíthassa saját rehabilitációját. A dolgok természetes menetéhez tartozik tehát az elítéltek folyamatos értékelése és rendszeres újrakategorizálása, áthelyezése az igényeinek jobban megfelelő, nyitottabb rezsimbe vagy intézetbe. Persze az ellentétes irányú mozgás sincs kizárva, ez egyúttal a leghatékonyabb fékentartó, fegyelmező és ösztönző erő.

Az egyes országokban minden elítéltnak joga van a nyitott börtönhöz, e jog korlátozását a büntetés-végrehajtási hatóságnak meg kell indokolnia (Dánia). Másutt az elítéltek kérvényezhetik, hogy nyitott börtönbe kerüljenek (Finnország). Akármilyen módon kerül is valaki nyitott intézetbe, annak előnyeit kedvezményként éli meg, s erősen érdekelt és motivált abban, hogy a szabályokat szigorúan megtartsa.

A *nyitott börtönöknek* semmiféle biztonsági berendezésük nincs. Munkásszállásra vagy kollégiumra hasonlítanak azzal a különbséggel, hogy az eltávozás és a visszatérés időpontját ellenőrzik. Helyben is van munkalehetőség (általában a társadalomban szokásos bérek töredékéért, de bizonyos szakmákban piaci béreket is lehet keresni). Akinek

odakint volt munkahelye, azt megtarthatja, naponta kijárhat dolgozni vagy tanulni. A szakirodalom egy része a nyitott börtönöket nem is a börtönök, hanem azok alternatívája között tartja számon. Nyugat-Európában a nyitott börtönöknek nevezett intézetek a börtönrendszer részei és a börtönhatóságok irányítása alatt állnak. Hasonló intézményeket, bennlakásos nappali központokat, átmeneti szállásokat stb. több országban különféle elnevezésekkel a próbációs szolgálatok, sőt a helyi önkormányzatok működtetnek.

A zárt börtönökben az őrzésbiztonságot modern építészeti megoldásokkal és a technikai eszközök széles választékával, minél kevesebb élömlátás-ráfördítéssel igyekeznek garantálni. Az ún. „újgenerációs börtönökben” a modern börtönkezelés kics csoportos igényeihez alkalmazkodó építészeti megoldásokat találunk, a zárkák ablakai többnyire zárt belső udvarra nyílnak, gyakran rács sincs rajtuk. A réteges golyóálló üveget különleges fémhálószerű védett szellőztető nyílással kombinálják. Az épületek alacsonyak, pavilonos elrendezésűek. A kis létszámú körletek között a személyzet sem nagyon mozog, a részleg-ek önálló életüket élik. A zárkák 6-8 négyzetméternél ritkán nagyobbak, de a közösségi helyiségek kifejezetten kényelmesek (társalgó, konyha és étkező; a hűtőszekrény – és telefonhasználat megszokott), mint az országban általában. A skandináv országokban általános a szauna is.

2. *Körzeti-területi illetékesség, intézményi önállóság.* Általános törekvés, hogy az elkövetők a lakóhelyükhöz közeli börtönben töltsék büntetésüket. Elhelyezésükkor fontos szempont, hogy közel maradjanak családtagjaikhoz, általában ahhoz a társadalmi környezethez, ahová visszakerülnek. A helyi önkormányzatok anyagi hozzájárulással, különféle szolgáltatásokkal (oktatás, szakképzés, átképzés, szociális gondozás, szabadulás utáni átmeneti otthon, munkahely) és programokkal (az elítélt bevonása helyi művelődési és szabadidős programokba, előrelátó módon szervezve pozitív külső kapcsolataikat) fontos szerepet vállalnak „saját” börtöneik működtetésében, hiszen azokban saját szavazópolgárai, adófizetőik ülnek, akik előbb-utóbb visszatérnek a helyi közösségbe. Szabadulás utáni sikeres beilleszkedésük helyi érdek.

Mivel az elkövetők jellemzői, szükségletei sokfélék, ezeket egymástól eltérő adottságokkal rendelkező intézetekben lehet sikeresen kielégíteni. A büntetés-végrehajtás szakmai logikája (biztonsági megfontolások, a fokozatosság biztosítása) is megkívánhatja az elítéltek alkalmas időpontban való áthelyezését más feltételekkel rendelkező intézetekbe. Ezért célszerű büntetés-végrehajtási körzeteket kialakítani, az intézetek minél gazdagabb választékával.

Gyakori megoldás, hogy egy-egy intézet mellett, az igazgatónak alárendelve különböző funkciókat ellátó kisebb intézetek, kihelyezett osztályok működnek, ahol kis létszámú csoportok (pl. 8-10 nő vagy fiatalos) elkülönítetten, megfelelő körülmények között, lakóhelyükhöz közel töltik büntetésüket. Speciális intézetek működnek kábítószer-élvezők vagy szexuális bűncselekményt elkövetők számára. A régió kívüli mozgatás esetén a törvény gyakran bonyolult engedélyezési eljárást ír elő.

3. *Kis egységek, teammunka.* A nagyobb (300 fős) intézetekben is arra törekszenek, hogy a fogvatartottak kis létszámú, 5-18 fős, egymástól szigorúan elkülönített körletekben, kicsi közösségekben éljenek. Az európai normák általában éjszakára egyszemélyes

zárkát írnak elő. A saját zárka előnyei közé tartozik, hogy korlátozza a fogvatartottak közötti erőszak lehetőségét, lehetővé teszi a magánszféra bizonyos mértékű megőrzését. A fogvatartottakkal megközelítőleg azonos létszámú, állandó tisztviselői csapat, team foglalkozik. A biztonsági tisztviselők mellett megtalálhatók az oktatók, tanárok, különféle kurzusok vezetői, munkavezetők, a kreatív tevékenységet irányító szakemberek, a testnevelő, a pszichológus, a szociális munkás, a lelkész, a szabadulásra való közvetlen felkészítés időszakában a probációs szolgálat összekötője teljes vagy részmunkaidőben. A tisztviselői team a gondjaira bízott fogvatartottak tevékenységét, egymáshoz való viszonyát, magatartását, fejlődését rendszeresen (hetente, kéthetente) együttesen értékeli. Ilyen körülmények között nincs esély szubkultúrák, az informális börtönhierarchia kialakulására. A destruktív szerepet játszó elítélteket igen hamar kiemelik és áthelyezik.

4. *Progresszív menedzselés.* Az „őrésnek”, az elítéltek intézetben való benntartásának leglényegesebb eleme a pszichológiai biztonság. Az elítéltek és a személyzet között a személyes ismeretségen, a kölcsönös elfogadáson és udvariasságon, korrekt együttműködésen alapuló kapcsolatot igyekeznek fenntartani, a hatalmi viszonyokat sugalló különbségek lehetőség szerinti mellőzésével. Ha az elítélt belátja, hogy a tisztviselő őszintén a javát akarja, megértően viszonyul igényeihez, segítőkész vele szemben, akkor csökkennek a konfliktusforrások. A személyzetet éppen ezért gondosan kiképezik a fogvatartottak negatív érzelmeinek tolerálására, sőt megértésére is. A jó emberi kapcsolatok kialakulásához ez fontos. Hollandiában például a fogdába zárt, megbüntetett elítélt krétát kap, amivel keresetlen szavait bárkiről és bármiről nyugodtan felírhatja az ajtóra, hogy levezze indulatait. A rendzavarást azonban elsősorban nem büntető rendszabályokkal, hanem a kedvezmények megvonásával sújtják. Nem érdemes kockáztatni a kéthavonként járó háromnapos kimenőt, amit a problémamentes foglyok bizonyos idő után megkapnak.

Fejes Imre